



MERKAWA
MIECZ IZRAELA

Książki Wydawnictwa Tetragon

Seria „Monografie”

- Jarosław Centek, *Reichsheer ery Seeckta (1921–1926)*
Waldemar Rezmer, *Operacyjna służba sztabów Wojska Polskiego w 1939 roku*
Robert Citino, *Ewolucja taktyki Blitzkriegu. Niemcy bronią się przed Polską 1918–1939*
Przemysław Benken, *Ap Bac 1963*
Juliusz S. Tym, *Pancerni i ulani generała Andersa. Broń pancerna i kawaleria pancerna*
Polskich Sił Zbrojnych na Środkowym Wschodzie i we Włoszech 1941–1946
Juliusz S. Tym, *Szkolić... Doskonalić... Być w gotowości do...*
Polskie jednostki pancerne w Wielkiej Brytanii w latach 1943–1946
Emile Allehaut, *Walka piechoty. Studium ilustrowane konkretnymi wypadkami z wojny 1914–1918 roku*
William Balck, *Rozwój taktyki w ciągu Wielkiej Wojny*
Frédéric-Georges Herr, *Artyleria. Jaka była, jaka jest i jaka powinna być*
Pascal-Marie-Henri Lucas, *Rozwój myśli taktycznej we Francji i w Niemczech podczas wojny 1914–1918 r.*
Giulio Douhet, *Panowanie w powietrzu. Przypuszczalne formy przyszłej wojny oraz ostatnie artykuły*
Kamil Anduła, *I. Warszawska Brygada Pancerna im. Bohaterów Westerplatte*
Jarosław Centek, *Korpus Gwardii w bitwie pod Gorlicami*
Przemysław Benken, *Hamburger Hill 1969*
Juliusz S. Tym, *Wielkopolska Brygada Kawalerii w kampanii 1939 roku*
Klemens Nussbaum, *Historia złudzenia. Żydzi w Armii Polskiej w ZSRR 1943–1945*
Łukasz Przybyło, *Doktryny wojenne. Historia i analiza*
Juliusz S. Tym, *Najnowocześniejsza armia II Rzeczypospolitej. Rzecz o motoryzacji wojska Polskich Sił Zbrojnych*

Seria „Żołnierze”

- Erich Ludendorff, *Moje wojenne wspomnienia*, cz. 1, 2, 3
Teodor Cetys, *Z Warszawy do Warszawy. Zapiski cichociemnego*
Paweł Sztama, *Generał August Emil Fieldorf – biografia wojskowa*
Awigdor Kahalani, *Wyżyny odwagi*
Roman Starzyński, *Cztery lata wojny w służbie Komendanta. Przeżycia wojenne 1914–1918*
Piotr Jaźwiński, *Koń, koniak, kobiety*
Erwin Rommel, *Piechota atakuje!*

Seria „Morska”

- Ziwi Almog, *13 Flotylla. Komandosi izraelskiej marynarki wojennej na Morzu Czerwonym 1967–1973*



MERKAWA

MIECZ IZRAELA

TETRAGON



WARSZAWA

Recenzenci naukowi:
dr hab. Jarosław Centek, ppłk dr hab. Jacek Lasota

Autorzy:
*Krzysztof Kubiak, Łukasz M. Nadolski, Paweł Przeździecki,
Michał Przybylak, Łukasz Przybyło*

Redakcja:
Łukasz Przybyło, Tadeusz Zawadzki

Współpraca redakcyjna i korekta:
Zofia Kozik

Projekt graficzny serii i okładki:
Teresa Oleszczuk

Rysunki techniczne:
Wojciech Rynkowski

DTP
Tadeusz Zawadzki

Indeks:
Łukasz Przybyło

Copyright © 2019 by Autorzy
Copyright © 2019 by Tetragon Sp. z o.o.
Copyright © 2019 by Libri Militari

Ilustracja na okładce: Merkawa przed przekroczeniem granicy libańskiej w operacji „Change of Direction”, 11 VIII 2006 r. (GPO)

Fotografia na stronie tytułowej: Hotchkiss H39 i Merkawa Mk 1 pokazane w Dniu Niepodległości w Jerozolimie. W tle widoczna ciągnięta przez jepea armata góraska kal. 65 mm wz. 1906 zwana w IDF „Napoleonkiem” (Ja'acov Sa'ar/GPO)

Wszelkie prawa zastrzeżone.

Książka ani żadna jej część nie może być przedrukowywana ani w jakikolwiek inny sposób reprodukowana czy powielana mechanicznie, fotooptycznie, zapisywana elektronicznie lub magnetycznie, ani odczytywana w środkach publicznego przekazu bez pisemnej zgody wydawcy.

Wydawnictwo Tetragon Sp. z o.o.
kontakt@tetragon.com.pl
www.tetragon.com.pl

Druk i oprawa:
Print Group Sp. z o.o.
booksfactory.pl

ISBN 978-83-63374-84-6 (Tetragon)
ISBN 978-83-953071-1-9 (Libri Militari)

Spis treści

Od Autorów	9
Od Wydawców	10
Tankomania – doktryna pancerna Cahalu	11
<i>Łukasz Przybyło</i>	
Mandatowa Palestyna	11
Wojna o niepodległość Izraela 1947–1949	13
Po wojnie 1949–1956	17
Kampania synajska 1956 r.	23
Rozwój i nowe czołgi 1957–1963.	26
Era Tala 1964–1967	30
Pancerna pięść – doktryna izraelskich wojsk pancernych przed wojną sześciodniową	35
Izraelskie wojska pancerne w przededniu wojny sześciodniowej	38
Wojna sześciodniowa	39
Wnioski dotyczące wojsk pancernych po wojnie sześciodniowej	46
Struktura jednostek pancernych i zmechanizowanych Cahalu podczas wojny Jom Kippur	50
Wojna Jom Kippur	54
Wnioski dotyczące wojsk pancernych po wojnie Jom Kippur	68
Polsko-żydowski pancerni.	71
<i>Michał Przybylak</i>	
Żołnierze Żydzi w polskich formacjach pancernych	71
Żydzi polscy w izraelskich formacjach pancernych.	75
Przed merkawą. Długa droga od sandwiczów do pattonów	81
<i>Krzysztof Kubiak</i>	
Początek: izraelskie improwizowane pojazdy pancerne	81
Pierwsze czołgi i transportery	85
Saga shermanów	89
Epizod AMX-ów	95
Ikoniczne halftraki	101
Centurion: skokowy przyrost umiejętności	103
Pattony: ustawiczny rozwój	110

M113: następca halftracka	114
Absorpcja zdobyczy	117
Podsumowanie	121
Projekt „Merkawa”	124
<i>Lukasz Przybyło</i>	
Nie bójcie się, przesunęliśmy granicę...	124
Początek projektu „Merkawa”, 1969–1970	127
Merkawa – koncepcja	128
Merkawa – efekty	131
Merkawa – opis techniczny	133
<i>Paweł Przeździecki</i>	
Merkawa Mk 1	133
Merkawa Mk 2	147
Merkawa Mk 3	155
Merkawa Mk 4	163
Warianty rozwojowe – Mk 4B, Mk 4M i Mk 4 Barak	173
Warianty specjalistyczne bazujące na merkawie	179
<i>Wóz zabezpieczenia technicznego Namera – 179</i>	
<i>Ciężki transporter opancerzony i wóz dowodzenia Ofek – 181</i>	
<i>Samobieżna armatohaubica Szolef – 181</i>	
<i>Ciężki transporter opancerzony Namer – 182</i>	
<i>Wóz inżynieryjny Namer – 186</i>	
<i>Wóz dowodzenia Namer – 186</i>	
<i>Wóz ewakuacji medycznej Namer – 187</i>	
<i>Bojowy wóz piechoty Namer – 187</i>	
Merkawa w boju 1982–2018	190
<i>Lukasz Mamert Nadolski</i>	
Liban 1982	190
Okupacja południowego Libanu	199
II intifada	202
II wojna w Libanie, 2006 r.	205
„Cast Lead” – „Płynny Ołów”	218
Debiut Me’il Ruach	222
„Protective Edge”	223
Incydenty zbrojne na Wzgórzach Golan w czasie wojny domowej	
w Syrii w latach 2012–2018	226
Namer – ciężki transporter dostosowany do operacji w terenie zurbanizowanym,	
doświadczenia z Gazy	228
Zakończenie	233

Bibliografia	236
Skorowidz	247



Przygotowanie merkawy do boju w Strefie Gazy, 11 VII 2006 r. (Avi Ohayon/GPO)

Od Autorów

Mesjasz nie przyjdzie jako biedak jeżdżący na ośle.

Przyjedzie tu na czołgu, głosząc swe słowo ludowi.

Abba Achimeir¹, 1929

Historia merkawy i wojsk pancernych Izraela to fascynujący temat. Państwo, które pojawiło się na mapie świata zaledwie 71 lat temu, stworzyło siły zbrojne uważane za jedne z najlepszych na świecie i wygrywało (w lepszym lub gorszym stylu) kolejne wojny z arabskimi sąsiadami. Mimo ciągłego zagrożenia Izrael rozwijał się gospodarczo i naukowo w bardzo szybkim tempie. Izraelczycy w zasadzie z niczego stworzyli przemysł będący w stanie zbudować czołg, który jeśli chodzi o użyte rozwiązania techniczne i skuteczność bojową, znajduje się w światowej czołówce. W jaki sposób do tego doszło, opowiada ta książka. Została ona napisana przez grono autorów mających rozpoznawalny dorobek naukowy i popularyzatorski. Prawdopodobnie każdy z nas mógłby napisać tę książkę samodzielnie, jednak wymagałoby to dużo czasu i na pewno byłoby obciążone błędami wynikającymi z niezwykle szerokiego spektrum poruszanych tematów. Mamy nadzieję, że dzięki temu, iż każdy z nas skupił się na temacie, który jest mu najbliższy, osiągnęliśmy efekt synergii. Współpraca ma sens.

*Krzysztof Kubiak
Łukasz M. Nadolski
Paweł Przeździecki
Michał Przybylak
Łukasz Przybyło*

¹ Abba Achimeir (wł. Abba Saul ben Izaak Gejsinowicz, 1897–1962). Urodzony w Dołgach w pobliżu Bobrujska działacz radykalnego skrzydła ruchu syjonistów-rewizjonistów, uważany za jednego z ideologów tego nurtu, wybitny pedagog i wychowawca młodzieży rewizjonistycznej – współpracował m.in. z Betarem (Związkiem Trumpeldorczyków). Jeden z twórców organizacji Brit ha-Birjionim. Uważany za jednego z najbardziej skrajnych działaczy syjonizmu rewizjonistycznego, o poglądach wręcz faszystowskich. Kilkukrotnie aresztowany przez Brytyjczyków. W niepodległym Izraelu był członkiem rady redakcyjnej gazety partyjnej prawicowej partii politycznej, Ruchu Herut (Wolność) założonej przez Menachema Begina w 1948 r.

Od Wydawców

Praca z zespołem wieloautorskim jest zawsze trudniejsza niż z jednym autorem. Ponieważ poruszane tematy nakładają się na siebie, nieuniknione są powtórzenia – staraliśmy się je minimalizować, jednak trochę z nich pozostało, ponieważ inaczej pewne partie tekstu mogłyby być niejasne.

W książce zdecydowaliśmy się na spolszczenie pisowni wielu hebrajskich imion, nazwisk oraz miejscowości leżących w Izraelu i państwach arabskich. Korzystaliśmy ze wskazań Rady Języka Polskiego oraz Komisji Standaryzacji Nazw Geograficznych, choć nie we wszystkich przypadkach. Na przykład zdecydowaliśmy się używać formy Chaim, a nie Chajjim, jako głęboko zakorzenionej w literaturze polskiej.

W polskiej terminologii wojskowej obowiązują następujące nazwy: pluton, kompania, batalion czołgów oraz brygada, dywizja pancerna. Natomiast Izraelczycy jeżeli w ogóle dodają przymiotnik do numeru oddziału, to najczęściej jest to „pancerny” – dlatego też zdecydowaliśmy się na takie właśnie nazywanie pododdziałów i jednostek izraelskich.

Użyte przez autorów źródła hebrajskie mają tytuły przetłumaczone na polski i oznaczone są opisem „(hebr.)”.

Za komentarze dotyczące tekstu dziękujemy recenzentom naukowym ppłk. dr. hab. Jackowi Lasocie i dr. hab. Jarosławowi Centkowi.

Tankomania – doktryna pancerna Cahalu

ŁUKASZ PRZYBYŁO

Historia izraelskich wojsk pancernych nierozzerwalnie wiąże się z gen. Izraelem „Talikiem” Talem. To on w latach 60. i 70. XX w. nadał kształt pancernej doktrynie Cahalu², a następnie stworzył merkawę – swoje *opus magnum*. Talik był nie tylko wojskowym intelektualistą, ale i żołnierzem, który uczestniczył w wielu wojnach – od II wojny światowej zaczynając, a na I wojnie libańskiej w 1982 r. kończąc. Jego wkład w rozwój myśli wojskowej związanej z wojskami pancernymi oraz dokonania bojowe docenili amerykańscy pancerniacy, którzy umieścili portret gen. Tala pośród trzech innych w Sali Dowódców w Fort Knox – siedzibie wojsk pancernych US Army. Tych trzech innych dowódców to George Patton, Creighton Abrams i Erwin Rommel.

Mandatowa Palestyna

Okres po I wojnie światowej to czas gwałtownego postępu technicznego. Samochody i samoloty stają się jego ikonami. Nie inaczej dzieje się w mandatowej Palestynie. Ciągłe zwiększająca się społeczność żydowska była w stanie zbudować cały system wokół nowoczesnej techniki, tzn. potrafiła wykształcić ludzi umiejących się nią posługiwać, posiadała zaplecze produkcyjno-remontowe oraz używała jej dla zwiększenia swojego bezpieczeństwa i stanu posiadania. Powstanie palestyńskie w latach 1936–39 powoduje, że Żydzi współpracują z Brytyjczykami zarówno w zakresie samoobrony własnych osiedli, jak i działań antyarabskich. Kluczową rolę odgrywają mobilne Special Night Squads (SNS) pod dowództwem Orde Charlesa Wingate’a – przyszłego twórcy chinditów. SNS stały się kuźnią kadr przyszłej żydowskiej armii.

II wojna światowa całkowicie przeobraziła Palestynę, stała się ona zapleczem armii brytyjskiej walczącej na Bliskim Wschodzie, w Afryce Północnej i w basenie Morza Śródziemnego. Nastąpił gwałtowny rozwój infrastruktury techniczno-transportowej. Żydzi masowo uczestniczyli zarówno w wysiłku zbrojnym, jak i wspierając siły alianckie na froncie cywilnym i produkcyjnym przeciwko III Rzeszy, rządowi Vichy i Włochom. Ponad 30 000 Żydów z Palestyny przewinęło się przez wszystkie rodzaje sił zbrojnych Wielkiej Brytanii. Niechętnie dopuszczano ich do jednostek bojowych i służyli głównie w szeroko rozumianej logistyce. W końcu Brytyjczycy zgodzili się stworzyć Brygadę Żydowską składającą się z trzech batalionów piechoty, dywizjonu artylerii i pododdziałów zabezpieczenia logistycznego. Brygada walczyła pod koniec wojny we Włoszech, nie uczestniczyła jednak w szczególnie zaciętych walkach, a jej straty w czasie całej wojny wyniosły 30 zabitych i 70 rannych³. Nawet jeśli Brygada Żydowska nie zdobyła prawdziwego do-

² Cahal – akronim hebrajski oznaczający Siły Obrony Izraela, równie często spotykanym skrótem jest angielski akronim IDF (Israeli Defence Force).

³ „Jewish Brigade Group” (www.jewishvirtuallibrary.org).

Polsko-żydowscy pancerni

MICHAŁ PRZYBYŁAK

W Polsce każdy, kto choć pobieżnie zainteresował się historią powstania Izraela, zetknął się z trzema polsko-izraelskimi mitami. Pierwszy z nich dotyczy obrad pierwszych Knesetów, które miały toczyć się w języku polskim. Drugi idzie znacznie dalej – język polski o mały włos nie został drugim językiem urzędowym Izraela. Trzeci dotyczy wojskowej łączności – izraelscy żołnierze chcąc oszukać Arabów, mieli porozumiewać się po polsku. Każda z tych trzech opowieści ma dokładnie tyle samo wspólnego z prawdą – czyli niewiele. Podczas pierwszych obrad Knesetu rzeczywiście można było usłyszeć polski, a czołowy działacz rewizjonistyczny był wprost nazywany polskim dżentelmenem, ale nie był to nigdy język obrad. Podobnie z wyborem języka urzędowego – pozycja hebrajskiego nie była nigdy podważana, Izrael nie mógł i nadal nie może pozwolić sobie na utratę jednego z nielicznych spoiw narodowych. Niestety, podobnie było z polskim jako językiem komendy w rodzącym się Cahalu. Nie można jednak wykluczyć, że żydowscy żołnierze z przyzwyczajenia rozmawiali po polsku – duża część z nich odbyła służbę w polskich formacjach wojskowych. W nich uczyła się podstaw rzemiosła wojskowego, również tego związanego z czołgami.

„Prehistoria” izraelskich wojsk pancernych niezaprzeczalnie związana jest z polskimi czołgistami. Po 1948 r. kształtowali je przecież oficerowie i żołnierze szkoleni w przeróżnych polskich oddziałach i pododdziałach pancernych i czołgów.

Żołnierze Żydzi w polskich formacjach pancernych

Historię polskich formacji pancernych zapoczątkował 1. pułk czołgów, który powstał z francuskiego 505. pułku w ramach struktur armii gen. Hallera w 1919 r. Wbrew obiegowym opiniom o zajadłym antysemityzmie w armii Hallera¹⁴¹ Żydzi w niej służyli – na listach poległych żołnierzy można znaleźć kilkanaście żydowsko brzmiących nazwisk (Ajzenberg, Binbaum, Fajger, Ickowicz, Kontor, Moszer, Rozenbaum, Stern, Zucker itp.). Wątpliwe jednak, aby w tak newralgicznym oddziale, gdzie początkowo część etatów zajmowana była przez żołnierzy francuskich, mogli służyć polscy Żydzi. Sytuacja zmieniła się po przybyciu pułku do Polski – już 16 sierpnia 1920 r. dowództwo nad nim przejął Wilhelm Orlik-Rückemann pochodzący z lwowskiej rodziny o korzeniach żydowskich.

W armii II Rzeczypospolitej żołnierze wywodzący się z mniejszości narodowych byli potencjalnym zagrożeniem spistości i możliwości bojowych wojska. Stąd początkowa polityka ograniczania ich udziału w służbie wojskowej. Konstytucje z 1921 i 1935 r. nakładały obowiązek obrony Polski na wszystkich obywateli, jednak był on przez władze wojskowe omijany i ograni-

141 Jej nazwa własna to Armia Polska we Francji.

Przed merkawą

Długa droga od sandwicz do pattonów

KRZYSZTOF KUBIAK

Izrael jest jednym z kilku państw, które dysponują własnym, skonstruowanym i rozwijanym na podstawie narodowych doświadczeń oraz wyspecyfikowanych w oparciu o nie potrzeb systemem bojowym z wykorzystaniem czołgu podstawowego. Droga wiodąca do zdobycia umożliwiających jego budowę zdolności (rozumianych bardzo szeroko jako kompetencje stricte inżyniersko-techniczne, ale również zarządcze, a przede wszystkim wojskowe) nie była ani łatwa, ani tym bardziej prosta. W trakcie jej pokonywania kilkakrotnie podążano – czy to z braku doświadczenia, czy też z politycznej i wojskowej konieczności – ścieżkami prowadzącymi na manowce. Wiodła ona wszak od cywilnych pojazdów doraźnie osłanianych przy użyciu podręcznym materiałów, poprzez osiągnięcie szczególnego rodzaju mistrzostwa w zakresie modernizacji, a i absorbowania zdobyczy wojennej, po rodzinę wozów bojowych uważanych za jedne z najlepiej dostosowanych do warunków lokalnego teatru wojny. Jest to osiągnięcie niebywałe, zwłaszcza gdy uwzględnić fakt, iż stało się ono udziałem państwa tworzonego niemal od zera i sił zbrojnych wywodzących się z organizacji konspiracyjnej. Aby zrozumieć motorykę i mechanikę tego osiągnięcia, niezbędne jest choćby ogólne spojrzenie na dotychczasową historię wozów bojowych wykorzystywanych przez Cahal, i to zarówno czołgów, jak i innych pojazdów.

Początek: izraelskie improwizowane pojazdy pancerne

Podjmując zagadnienie początków i pierwszego okresu funkcjonowania izraelskiej broni pancernej, należy pamiętać, że Cahal wywodził się ze struktur konspiracyjnych. Społeczność żydowska w Palestynie nie miała podmiotowości międzynarodowej, nie mogła zatem w sposób planowy rozbudowywać swojego potencjału militarnego. Żydzi palestyńscy skazani byli zatem na własną inwencję, przemyślność, pozyskiwanie uzbrojenia drogą przekupstwa personelu brytyjskiego, a nawet kradzieży, słowem wykorzystywano wszelkie nadarzające się sposobności. Z całą rozciągliwością odnosi się to również do broni pancernej.

Budowa improwizowanych pojazdów pancernych miała wśród żydowskich osadników w Palestynie długą, a wynikającą z konieczności tradycję. Narastający wśród Arabów opór przeciwko napływowi przybyszów szybko przybrał formę zbrojną, w związku z czym przemieszczanie się między osadami w interiorze oraz między nimi a większymi miastami stało się niebezpieczne. Pierwsze pojazdy, głównie ciężarówki, zaczęto zatem doraźnie zabezpieczać, zabudowując osłony kabiny kierowcy i komory silnika. Później zaczęły powstawać specjalne wozy przeznaczone do eskortowania konwojów, przewożące w chronionym tylnym przedziale kilkuosobowy desant. Kolejne improwizowane pojazdy przygotowano w związku z powołaniem przez Brytyjczyków w 1936 r., podczas arabskiego powstania, Policji Osiedli Żydowskich. Były to przede wszystkim

Projekt „Merkawa”

ŁUKASZ PRZYBYŁO

Nie bójcie się, przesunęliśmy granicę...

Gdyby nie nerwowa, proarabska polityka „zdradzieckiego” Albionu, to Cahal prawdopodobnie jeździłby brytyjskim cheiftainem lub czymś cheiftaina przypominającym. Około połowy lat 60. Izraelczycy doszli do wniosku, że potrzebują nowoczesnego czołgu. Motywowano to kilkoma przyczynami. Za dużo było typów czołgów w Cahalu, co powodowało zdublowanie struktur szkoleniowych, remontowych czy organizacyjnych. Przy wielu różnych rodzajach maszyn planowanie taktyczne też było utrudnione – to, co mógł zrobić na polu bitwy centurion czy patton, często znajdowało się poza zasięgiem AMX-13 lub shermana.

Na początku Cahal zwrócił się do Francji. Francuzi byli pewnym dostawcą broni, z którym Izrael miał długą historię dobrej współpracy. Planowano, że kadłuby czołgów zostaną wykonywane w Izraelu, a z Francji będą importowane gotowe wieże. Jednak kierunek rozwoju francuskich wozów pancernych (AMX-30) nie odpowiadał gen. Talowi, dla niego były zbyt lekkie, ponieważ poświęcono w nich pancierz na rzecz szybkości.

Amerykanie z kolei niechętnie angażowali się w konflikt izraelsko-arabski. I tak mieli pełne ręce roboty, powstrzymując napór Sowietów w krajach muzułmańskich. Choć od początku lat 60. współpraca Izraela ze Stanami Zjednoczonymi zacieśniała się²⁰⁹, to nie był to jeszcze prawdziwy sojusz wojskowo-polityczny. Już w latach 1963–1964 Amerykanie planowali zaopatrzyć Izrael w czołgi. Jednak nie zdecydowali się dostarczyć im najnowocześniejszych M60, a wcześniejszy i gorszy wzór M48 (z armatą 90 mm). Zaplanowano nawet specjalne joint-venture, w którym Stany Zjednoczone miały dostarczać silniki dieslowskie, Niemcy czołgi, Brytyjczycy armaty 105 mm, a składać to wszystko – Włosi w Mediolanie. Plany te skończyły się niczym komedia pomyłek. Jak wspominał gen. Tal:

Miesiąc później Szimon Peres wysłał mnie do Włoch (...). Wszystko jest tajne (...). Dają mi gazetę do ręki i mówią: „masz trzymać tę gazetę w ręku i być ubrany w płaszcz i kiedy wysiądziesz z samolotu w Mediolanie, podejście do ciebie człowiek, który przedstawi się jako Romeo. To człowiek, z którym masz się spotkać”. Przelatuję do Mediolanu, jest i Romeo, ściskamy się i całujemy, on jest niewymownie szczęśliwy i mówi mi: „Jutro pojedziemy do fabryki za Mediolanem, a dzisiaj się bawimy”. Wieczorem zabrał mnie ze swoimi asystentami (razem 5 osób) do klubu ze striptizem (...). Mieliśmy oddzielną salę, jemy, mija kolejne półtorej godziny. O północy ot-

²⁰⁹ A. Ben-Zvi, „Influence and arms: John F. Kennedy, Lyndon B. Johnson and the politics of arms sales to Israel, 1962–1966”, w: E. Karsh (red.), *Israel: The First Hundred Years. Vol. IV, Israel in the International Arena*, London 2005.

Merkawa – opis techniczny

PAWEŁ PRZEŹDZIECKI

Merkawa Mk 1

Narodowy program budowy czołgu podstawowego ruszył 20 sierpnia 1970 r. Przedsięwzięcie otrzymało nazwę Merkawa, co oznaczało rydwan. Programem kierował gen. Izrael Tal, weteran, który szybko dał się poznać jako charyzmatyczny przywódca grupy inżynierów i wojskowych. Oryginalne pomysły Tala wywarły ogromny wpływ na kształt programu, a w jego wyniku – na wygląd czołgu. Inną ważną postacią w tym projekcie był główny jego inżynier, płk Izrael Tilan. Poza nimi w programie, prowadzonym przez specjalnie utworzone ciało o nazwie Administracja Programu Czołgowego (MANTAK), uczestniczyli przedstawiciele blisko 200 różnych koncernów, instytucji cywilnych i wojskowych.

Prace ruszyły w drugiej połowie 1970 r.²¹⁹. Jako pierwszą ukończono makietę w pełnej skali. Jej budowa pozwoliła dopracować projekt i ocenić poprawność niektórych rozwiązań związanych z geometrią poszczególnych elementów.

Jednocześnie rozpoczęto prace nad wozami doświadczalnymi. Podstawą do ich konstrukcji były czołgi średnie centurion. Z uwagi na przyjęty układ konstrukcyjny merkawy kadłuby obrócono tak, aby przedział napędowy znalazł się z przodu. Jeden ze znanych prototypów skompletowano z wieżą umieszczoną na stałe z tyłu kadłuba. W środkowej części umieszczono niewielką nadbudówkę kryjącą stanowisko kierowcy. Ten „składak” miał prawdopodobnie jeszcze oryginalne zawieszenie centuriona.

Drugi prototyp powstał w wersji bezwieżowej. Kadłub poszerzono o kilkadziesiąt centymetrów. Z tyłu kadłuba wykonano właz i wydzielono zasobniki na wyposażenie, zbliżone do tych, jakie zastosowano w czołgach docelowych²²⁰.

Doświadczenia zdobyte w trakcie badań pojazdów doświadczalnych pozwoliły skompletować maszyny prototypowe. Próby poligonowe i w jednostkach rozpoczęły się w grudniu 1974 r. Wyniki były na tyle udane, że w 1977 r. oficjalnie poinformowano o zakończeniu projektu nowego czołgu i złożono zamówienie na pierwsze 40 sztuk. Linia produkcyjna została zbudowana

²¹⁹ M. Gelbart, *Merkava. A History of Israel's Main Battle Tank/Der Kampfpanzer der Israelischen Armee*, Erlangen 2005, s. 8.

²²⁰ Kwestią nie do końca wyjaśnioną jest z kolei wpływ pewnych rozwiązań zastosowanych w szwedzkim wozie Strv 103, przede wszystkim zaś umieszczenia zespołu napędowego z przodu i potraktowanie go jako dodatkowego elementu zabezpieczenia załogi, na izraelską merkawę. Wiadomo, że jego główny konstruktor Sven Berge odwiedzał państwo żydowskie i był bardzo ciepło podejmowany przez gen. Izraela Tala, który wskazywał na Strv 103 jako źródło inspiracji nie tylko w odniesieniu do umieszczenia napędu merkawy, ale również rozwiązania kwestii odseparowania załogi od jednostki ognia. Kwestia ta, niewątpliwie frapująca, wymaga jednak dalszych badań. Por. R.O. Lindström, „Sven Berge in memoriam”, www.ointres.se (przyj. red.).

Merkawa w boju 1982–2018

ŁUKASZ MAMERT NADOLSKI

Liban 1982

Merkawa została zaprezentowana po raz pierwszy szerokiej publiczności w 31. rocznicę uzyskania przez Izrael niepodległości. W tym czasie, nie licząc organizacji terrorystycznych, najpoważniejsze zagrożenie dla państwa żydowskiego występowało ze strony Syrii rządzonej przez Hafeza Asada. Nie może w takiej sytuacji dziwić, że pierwsze merkawy trafiły do słynnej 7. brygady pancerniej stacjonującej na Wzgórzach Golan²⁸⁹.

Ostatecznie debiut bojowy „rydwanów” został sprowokowany nie przez reżim w Damaszku, ale palestyńskich bojowników, którzy wykorzystując wojnę domową w Libanie, przeprowadzali ataki terrorystyczne na terenie państwa żydowskiego. Izraelczycy odpowiadali zbrojnie, ale było oczywiste, że na północy sytuacja wymagała zdecydowanej reakcji. Oprócz tego minister obrony, Ariel Szaron, zamierzał wykorzystać pretekst, by przemodelować część Bliskiego Wschodu, wprowadzając zmiany korzystne dla Izraela. Wydarzeniem, które zainicjowało izraelską inwazję na Liban, był zamach na ambasadora Szelomo Argowa. Izraelczycy zdecydowali się rozwiązać raz na zawsze kwestię palestyńską na terenie swojego północnego sąsiada, kierując do walki największe siły od czasu wojny Jom Kippur. Jednym z symboli tej wojny stała się bez wątpienia merkawa. Chociaż jeśli chodzi o siły pancerne, całkiem niesłusznie. W rzeczywistości na 800 czołgów skierowanych 6 czerwca do walki, zaledwie 180–200 stanowiły Merkawy Mk 1. Warto zaznaczyć, że oprócz Syryjczyków poważnym problemem w czasie tej kampanii okazał się trudny, górzysty teren, z licznymi miejscowościami zmuszającymi do poruszania się wąskimi ulicami²⁹⁰.

W chwili wybuchu wojny merkawy znajdowały się na wyposażeniu czterech brygad:

- ❑ 7. brygada pancerna – 75., 77. i 82. batalion pancerny
- ❑ 211. brygada pancerna – 126. i 429. batalion pancerny
- ❑ 460. brygada pancerna – 198. batalion pancerny
- ❑ 844. brygada pancerna – dwie kompanie.

Powyższa lista jasno wskazuje, że jedyną w pełni uzbrojoną w merkawy była 7. BPanc i to jej działaniom przyjrzymy się dokładniej. Na jej czele stał w tym czasie płk Eitan Kowli – jak nietrudno się domyśleć – doświadczony pancerniak, weteran wojny 1973 r., w czasie której został ranny²⁹¹.

²⁸⁹ S.M. Katz, *Merkava...*, s. 19, 21.

²⁹⁰ B. Michelson, „Operacja Pokój dla Galilei – bitwa o dolinę Beka, czerwiec 1982” (hebr.), Szirion, nr 15, 2007, s. 56; A.H. Cordesman i A.R. Wagner, *The Lessons of Modern War. Volume I. The Arab-Israeli Conflicts, 1973–1989*, San Francisco 1991, s. 132 i 130; M. Gelbart, *The Merkava Project. A History of Israel's Main Battle Tank*, Erlangen 2005, s. 16.

²⁹¹ S.M. Katz, *Fire and...*, s. 207; M. Barjatiński, *Tanki mira №6. „Merkawa”. Stalnoj kulak Cahala*, Moskwa 2013, s. 5.

Zakończenie

Po 40 latach od chwili, kiedy pierwsza merkawa opuściła fabrykę, kolejne wersje tego czołgu stanowią trzon sił lądowych Cahalu. Merkawa pozostaje jednym z najbardziej rozpoznawalnych wzorów uzbrojenia produkowanych przez państwo żydowskie. Przez wielu uważanym jest również za jeden z najbardziej udanych współczesnych czołgów podstawowych.

O sukcesie izraelskiego programu pancernego zdecydowało wiele czynników. Jednym z nich było konsekwentne podporządkowanie przedsięwzięcia celowi nadrzędnemu – przyjęcia do służby czołgu podstawowego produkowanego w kraju, w możliwie najwyższym stopniu wykorzystującego potencjał istniejących ośrodków przemysłu obronnego, a zarazem stymulującego dalszy rozwój tego sektora. Tak zdefiniowany priorytet był zgodny ze strategicznymi założeniami dla izraelskiej zbrojeniówki, zmniejszając uzależnienie sił zbrojnych państwa żydowskiego od dostawców zewnętrznych. Służył również zachowaniu dyscypliny wśród zespołu konstrukcyjnego. W historii rozwoju uzbrojenia, nie tylko pancernego, nie raz zdarzało się, że z powodu nazbyt ambitnych rozwiązań jeden czy drugi program pogrążał się w chaosie kolejnych korekt specyfikacji, harmonogramu i kosztorysu. Zespół generała Tala nie miał opracować najlepszego czołgu świata – jego zadaniem było skonstruowanie wozu, który zostanie przyjęty na uzbrojenie Cahalu możliwie szybko, a zarazem będzie możliwość na jego późniejsze udoskonalanie.

Kontynuowany rozwój jest wpisany w dzieje programu Merkawa. W miarę postępu technicznego i dostępności nowych rozwiązań wdrażano do służby kolejne odmiany oraz liczne podwarianty. Maszyny należące do starszych wersji modernizowano, używając podzespołów opracowanych dla pojazdów następnych generacji. Pozwoliło to na efektywne wykorzystanie istniejącego sprzętu i części zamiennych oraz ciągłość procesu szkolenia załóg.

Historia rozwoju technicznego merkawy nosi wyrazisty ślad koncepcji generała Tala. Nie zgodził się na przyjęcie typowego podejścia konstruktorów, postrzegających czołg jako efekt kompromisu pomiędzy ruchliwością, siłą ognia a przeżywalnością. Tal ten ostatni wyróżnik uznał za priorytetowy. Pierwsze merkawy odznaczały się wysoką odpornością na ogień przeciwnika ze wszystkich kierunków. Pomimo upływu lat, w kolejnych wersjach izraelskiego czołgu nadal widać szczególną dbałość o ochronę pancerną i życie załóg. To podejście jest widoczne w sposobie, w jaki został skonstruowany czołg Merkawa Mk 4M, osłonięty nie tylko bardzo grubym pancernem właściwie z każdej strony – wliczając dno wozu – lecz także wyposażony w aktywny system ochrony.

Program Merkawa cechowało stosunkowo niskie ryzyko techniczne. Dla wozu wybrano sprawdzony zespół napędowy, znany dobrze czołgistom i służbom technicznym Cahalu. Układ jezdny odznaczał się dużą wytrzymałością i prostotą obsługi. Na wypróbowane rozwiązania postawiono także w dziedzinie siły ognia. Uzbrojenie merkawy było powszechnie znane żołnierzom



Dwa światy – ortodoksyjni Żydzi obok stoiska korpusu wojsk pancernych.

Wystawa w Centrum Targowym w Tel Awiwie, 21 VIII 1983 r. (Ya'acov Sa'ar/GPO)

służącym wcześniej na centurionach i pattonach, jej system kierowania ogniem nie odbiegał od większości ówczesnych systemów zagranicznych.

Wysoką przeżywalność na polu walki merkawy pierwszej generacji osiągnięto, zręcznie łącząc znane i istniejące rozwiązania z awangardowym układem konstrukcyjnym. Pomimo braku dostępu do osłon specjalnych, zespół gen. Tala zoptymalizował rozkład i ukształtowanie ciężkiego pancerza, zastosował układ grodziowy, wykorzystał wreszcie część podzespołów jako dodatkowy ekran chroniący załogę. Dzięki umieszczeniu przedziału napędowego z przodu kadłuba silnik wraz z układem przeniesienia mocy stał się kolejną barierą dla trafiających od frontu pocisków. W razie przebicia pancerza obszerny właz z tyłu kadłuba stanowił dla załogi dogodną i bezpieczną drogę ewakuacji. Tenże sam specyficzny układ konstrukcyjny ułatwił po latach opracowanie pojazdów specjalistycznych których konstrukcja była wzorowana na konstrukcji czołgu.

Ceną, jaką przyszło zapłacić za zadaniowe podejście zespołu konstrukcyjnego i precyzyjne realizowanie założeń, była duża masa bojowa wozu. W chwili przyjęcia do uzbrojenia – i do czasu wdrożenia przez Brytyjczyków Challengera 1 – merkawa była najcięższym czołgiem podstawowym świata. Z powodu specyfiki bliskowschodniego teatru działań wojennych ta cecha izraelskiej konstrukcji nie okazała się bardzo dotkliwą wadą. Jak dotąd merkawy nie doczekały się użytkownika zagranicznego, który mógłby skarżyć się na ograniczenia wynikające z wysokiej masy oraz nieprzystosowania do pokonywania niektórych przeszkód terenowych. Jednocześnie przyjęte założenie, że i tak masa bojowa może się w przyszłości, wraz z kolejnymi udoskonaleniami, jeszcze zwiększyć, ułatwiała procesy modernizacyjne.

O ile drugi wariant podstawowy merkawy mocno bazował na pierwszej jej wersji, o tyle w przypadku wozów Mk 3 i Mk 4 zmiany konstrukcyjne były daleko idące. Nowe kadłuby i wieże przystosowano do montażu potężniejszych zespołów napędowych, uzbrojenia i modułów opancerzenia. Nie zmieniła się jednak ogólna koncepcja oraz układ konstrukcyjny. Ten ostatni zresztą, z dzisiejszej perspektywy, można uznać za najpoważniejsze ograniczenie dalszego rozwoju pasywnej osłony pancernej. Z powodu wzrostu osiągnięć środków przeciwpancernych przedział napędowy nie stanowi obecnie poważniejszej przeszkody. Jego położenie wymusza stosowanie stosunkowo grubego pancerza na niemal całej długości kadłuba wozu, by chronił przedziały załogowe przed pociskami nadlatującymi pod pewnym kątem od osi wzdłużnej czołgu. Pod tym względem teoretyczną przewagę mają pojazdy zbudowane w układzie klasycznym, w którym najgrubszy pancerz umieszcza się z przodu kadłuba.

Współcześnie najnowocześniejszymi czołgami Cahalu są merkawy czwartej generacji. Pod wieloma względami wozy Mk 4 należą do światowej czołówki. Mało która konstrukcja jest im w stanie dorównać pod względem pasywnej dookólnej osłony pancernej, wspartej przez systemy aktywnej obrony i detekcji potencjalnych zagrożeń. Systemy kierowania ogniem i wspomagania dowodzenia są w awangardzie podobnych rozwiązań. Nowoczesna amunicja armatnia pozwala zbliżyć się do granic możliwości stosowanego uzbrojenia. Dalszy wzrost siły ognia w zakresie zwalczania broni pancernej przeciwnika wymagałby wymiany armaty – do czego, o ile wiadomo, wieża Merkawy Mk 4 jest przystosowana. Dzięki zastosowaniu zespołu napędowego o wysokich osiągnięciach udało się nie tylko zachować ruchliwość na dotychczasowym poziomie, ale nawet ją poprawić. W fazie opracowania znajduje się kolejny podwariant Merkawy Mk 4 Barak, którego rozwiązania mają doprowadzić do skokowego wzrostu potencjału bojowego maszyny.

Bibliografia

Dokumenty

- „Raport Komisji Winograda dotyczący kampanii libańskiej 2006 roku” (hebr.), 2008.
- Program Training Course for Non-Commissioned Infantry of Polish Army [*Program Kursu Szkoły Podoficerskiej Piechoty*] JIA sygn., K 7 b-2/ 17.
- Anglo-American Committee for a Jewish Army, London, Jewish Soldiers in the Polish Army, Letters and Statements*, sygn. JIA HT 3 a-3/ 75.
- S/2012/897, „Report of the Secretary-General on the United Nations Disengagement Observer Force for the period from 1 July to 31 December 2012, 30 november 2012”.
- S/2013/345, „Report of the Secretary-General on the United Nations Disengagement Observer Force for the period from 1 April to 30 June 2013”.
- S/2013/542, „Report of the Secretary-General on the United Nations Disengagement Observer Force for the period from 1 July to 12 September 2013”.
- S/2014/199, „Report of the Secretary-General on the United Nations Disengagement Observer Force for period from 4 december to 10 March 2014”.
- S/2014/401, „Report of the Secretary-General on the United Nations Disengagement Observer Force for period from 11 march to 28 May 2014”.
- S/2015/258, „Twenty first semiannual report of the Secretary General to the Security Council on the implementation of Security Council resolution 1559”.

Wywiady

- Wywiady z generałami Awigdorem Kahalanim, Cwi Kan-Torem, Giorą Romem, Urim Simchonim i Dawidem Iwrim przeprowadził w latach 2015–2019 zespół naukowców: prof. Krzysztof Kubiak, płk dr hab. Juliusz S. Tym, dr hab. Jarosław Centek, dr hab. Łukasz M. Nadolski, dr Łukasz Przybyło, dr Michał Przybylak i Tadeusz Zawadzki. Część wywiadów została opublikowana w czasopiśmie popularnonaukowym, np. w „Broni i Amunicji”.
- Wywiad z gen. bryg. Awigdorem Kahalanim, „Ocaliłeś naród Izraela”, *Broń i Amunicja*, nr 3, 2017.
- Wywiad z gen. bryg. Cwi Kan-Torem, „Na TAKĄ wojnę nie byliśmy przygotowani...”, *Broń i Amunicja*, nr 2, 2018.
- Wywiad z gen. bryg. Cwi Kan-Torem, „Na drugą stronę Kanału!”, *Broń i Amunicja*, nr 3, 2018.
- Wywiad z gen. mjr. Giorą Romem, kibuc Giwat Brenner, 17 marca 2019.
- Wywiad z gen. mjr. Urim Simchonim, Herzlija, 19 marca 2019.
- Wywiad z gen. mjr. Dawidem Iwrim, byłym dowódcą Izraelskich Sił Powietrznych, Tel Awiw, 20 marca 2019 r.
- M. Bar-On, P. Ginossar, „Wywiady z generałem Izraelem Talem” (hebr.), *Studies. A Multidisciplinary Journal of Israel* nr 10, Ben-Gurion University, Negev 2000.

Książki

- P. Abbott, *Modern African Wars (4): The Congo 1960–2002*, Oxford 2014.
- A. Adan, *On the banks of Suez*, London 1980.
- K. Anduła, *I. Warszawska Brygada Pancerna im. Bohaterów Westerplatte*, Warszawa 2015.
- W.M. Arkin, *Divining victory. Airpower in the 2006*, Maxwell AFB 2007.
- D. Asher, *Syrians at the Border: Strategies – Tactics – Battles, Israel's Northern Command – 1973*, Tel Aviv 2014 [kindle].
- D. Asher, *Egyptian strategy for Yom Kippur war*, London 2009.
- J. Asher, E. Hammel, *Duel for the Golan: The 100-hour battle that saved Israel*, New York 1987.
- M. Barjatiński, „Merkawa” i drugie tanki Izraela. Bronirowannyje „koleisnicy”, Moskwa 2001.
- M. Barjatiński, *Tanki mira №6. „Merkawa”. Stalnoj kulak Cahala*, Moskwa 2013.
- A. Barkai, *For Heaven's Sake. The 201st Squadron and the Yom Kippur War*, Tel Aviv 2017.
- H. Bartov, *Dado. 48 years and 20 days*, Tel Aviv 1981.
- M. Bar-On (red.), *Never-ending conflict. Israeli military history*, Mechanicsburg 2004.
- Y. Ben-Horin, B. Posen, *Israel's strategic doctrine*, Santa Monica 1981.
- N. Blanford, *Warriors of God. Inside Hezbollah's thirty-year struggle against Israel*, New York 2011.
- A. Bregman, *Israel's wars. A history since 1947*, London 2004.
- A. Brezner, *Ogniu, kroczył przed nim. Rozwój i zmiany w izraelskich wojskach pancernych od końca wojny synajskiej do wojny sześciodniowej* (hebr.), Moszaw Ben Szemen 2017.
- K.S. Brower, *The Israel Defense Forces, 1948–2017*, Mideast Security and Policy Studies No. 150, Ramat Gan, 2018.
- T. Cooper i D. Nicolle, *Arab MiGs, Volume 1. Mikoyan i Gurevich MiG-15 and MiG-17 in Service with Air Force of Algeria, Egypt, Iraq, Morocco and Syria*, Houston 2009.
- A.H. Cordesman, *The Arab-Israeli military balance and the art of operations*, Washington 1987.
- A.H. Cordesman, *Lessons of the 2006 Israeli-Hezbollah War*, Washington 2007.
- H. Cordesman, A.R. Wagner, *The lessons of modern war. Volume I. The Arab-Israeli Conflicts, 1973–1989*, San Francisco 1991.
- M. van Creveld, *The sword and the olive: a critical history of the Israeli Defense Force*, New York 2008.
- M. van Creveld, *Dowodzenie na wojnie*, Warszawa 2015.
- M. Dayan, *Diary of the Sinai Campaign*, London 1957.
- M. Dayan, *Story of my life*, New York 1976.
- L.A. Dimarco, *Concrete hell: urban warfare from Stalingrad to Iraq*, Oxford 2012 [epub].
- Z. Drory, *Israel's reprisal policy 1953–1956. The dynamics of military retaliation*, Abingdon 2005.
- S. Dunstan, *Centurion vs T-55. Yom Kippur War 1973*, Oxford 2009.
- S. Dunstan, K. Harmse, *South African armour of the Border War 1975–1989*, Oxford 2017.
- S. Dunstan, *Chieftain main battle tank 1965–2003*, Oxford 2003.
- T.N. Dupuy, *Elusive victory. The Arab-Israeli wars 1947–1974*, New York 1978.
- D. Eshel, *Chariots of the desert. Story of the Israeli Armoured Corps*, London 1989.
- C. Farquhar (red.), *Back to basics. A study of the Second Lebanon War and Operation CAST LEAD*, Fort Leavenworth 2009.
- M. Finkel, *On Flexibility: Recovery from technological and doctrinal surprise on the battlefield*, Stanford 2011.
- R.A. Gabriel, *Operation Peace for Galilee*, New York 1984.
- T. Gannon, *Israeli half-tracks*, vol. 1, Boinbridge Island, 2009.

- T. Gąsowski, *Pod sztandarami orla białego*, Kraków 2002.
- G.W. Gawrych, *Key to the Sinai: The battles for Abu Ageila in the 1956 and 1967 Arab-Israeli Wars*, Fort Leavenworth 1990.
- M. Gelbart, *Merkava. A History of Israel's main battle tank/Der Kampfpanzer der Israelischen Armee*, Erlangen 2005.
- M. Gelbart, *Israeli tank based carriers*, Herent 2000.
- R.W. Glenn, *All glory is fleeting. Insights from the Second Lebanon War*, Santa Monica 2012.
- W.A. Grigorian (red.), *Zaszczita tankow*, Moskwa 2007.
- A. Harel, A. Issacharoff, *34 Days: Israel, Hezbollah, and the War in Lebanon*, New York 2008.
- R. Hilmes, *Main Battle Tanks: developments in design since 1945*, London 1987.
- R. Hilmes, *Kampfpanzer heute und morgen: Konzepte – Systeme – Technologien*, Stuttgart 2007.
- E. Inbar, *Israel's national security issues and challenges since the Yom Kippur War*, New York 2008.
- Jane's Armoured Fighting Vehicle Retrofit Systems 1993–94*, King's Lynn 1994.
- Jechiam. Pamięci płk. Jechiama Harpaza. 1947–2013* (hebr.), b.m.w., 2014.
- A. Kahalani, *A warriors way*, New York 1994.
- A. Kahalani, *Wyżyny odwagi*, Warszawa 2018.
- S. Kassis, *Tiran in Lebanese Wars*, b.m.w., 2014.
- Z. Karpus, W. Rezmer (red.), *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Toruń 2001.
- E. Karsh (red.), *Israel: The first hundred years. vol. IV, Israel in the international arena*, London 2005.
- S.M. Katz, *Fire and steel. Israel's 7th armored brigade*, New York 1996.
- K. Kubiak, *Wojna o niepodległość Izraela 1947–1949*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2013.
- K. Kubiak i Ł.M. Nadolski, *Wojna sześciodniowa 1967*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2015.
- K. Kubiak, Ł.M. Nadolski, *Ogień na pustyni. Konflikt izraelsko-arabski w latach 1967–1973*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2017.
- Kumaraswamy P.R. (red.), *Revisiting the Yom Kippur War*, New York 2005 [kindle].
- A. Kober, *Practical soldiers. Israel's military thought and Its formative factors*, Leiden 2016.
- M. Levy, M. Mass, *T-34 and IDF. The untold story*, b.m.w., 2018.
- E. Luttwak, D. Horowitz, *The Israeli army*, London 1975.
- R.O. Lindström, C.G. Svantesson, *Svenkst Pansar – 90 år av svensk stridsfordonsutveckling*, Stockholm 2009.
- R. Manasherob, *Lion & lioness of the Line – Early IDF Sherman Tanks*, Vol. 6, b.m.w., 2010.
- R. Manasherob, *Tiran tanks in IDF Service*, vol. 1. *Tiran 4 & 4 Shrir*, b.m.w., 2018.
- R. Manasherob, *Magach Tanks of the IDF*, vol. 1. *Magach 1 & 2*, b.m.w., 2013.
- R. Manasherob, *Magach Tanks of the IDF*, vol. 2. *Magach 2 and 3 tanks of the Six-Day War*, b.m.w., 2015.
- R. Manasherob, *Centurion tanks of the IDF. Shot Kal*, vol. 3, b.m.w., 2009.
- M. Mass, *Merkava siman 3. Merkava mk 3 in IDF service. Part 1*, Petach Tikwa 2007.
- M. Mass, A. O'Brien, *Zelda M113 in IDF service. Part 1. Fitters*, b.m.w., 2014.
- M. Mass, A. O'Brien, *Zelda M113 in IDF service. Part 2. Command and medevac*, b.m.w., 2017.
- M. Mass, A. O'Brien, *Zelda M113 in IDF service. Part 3. APC and Toga*, b.m.w., 2018.
- B. Morris, *1948. The history of first Arab-Israeli war*, London 2008.
- B. Morris, *Israel's border wars 1949–1956: Arab infiltration, Israeli retaliation, and the countdown to the Suez War*, Oxford 1997.
- M.M. Matthews, *We were caught unprepared: the 2006 Hezbollah-Israeli War*, Fort Leavenworth 2008.
- J. Myszkka, *Israeli military vehicles. The first 50 years 1948–1998*, Wooden 1998.

- B. Meirtchak, *Jews – officers in The Polish Armed Forces 1939–1945*, Association of Jewish War Veterans of Polish Armies in Israel, Tel-Aviv 2001.
- B. Meirtchak, *Jews – officers and enlisted men in The Polish Army, Prisoners of War in German Captivity*, Association of Jewish War Veterans of Polish Armies in Israel, Tel-Aviv 2003.
- Ł.M. Nadolski, *Gorejące niebo. Działania powietrzne podczas wojen izraelsko-arabskich w latach 1948–1956*, Bydgoszcz 2019.
- Ł.M. Nadolski, *Wojna Yom Kippur*, Gdańsk 2008.
- R.M. Ogorkiewicz, *The technology of tanks*, t. 1, Coulsdon 1991.
- R.M. Ogorkiewicz, *Czołgi. 100 lat historii*, Warszawa 2016.
- Orri Orr, *These were my brothers. A dramatic story of heroism during the Yom Kippur War*, Tel Aviv 2013 [kindle].
- Z. Pankowski, *Uzbrojenie wozów bojowych*, Warszawa 1987.
- P. Polack, *The last hot battle of the Cold War. South Africa vs. Cuba in the Angolan Civil War*, Oxford 2013.
- Ł. Przybyło, *Doktryny wojenne. Historia i ocena*, Warszawa 2018.
- R. Radkowski, *Wojsko na fali*, Toruń 2016
- A.K. Russel, *Czołgi i pojazdy wsparcia*, Warszawa.
- E. Sakal, *Soldier in the Sinai: a general's account of the Yom Kippur War*, Lexington 2014 [kindle].
- Z. Schiff, E. Ya'ari, *Israel's Lebanon War*, London 1986.
- F. Skibiński, *Wojska pancerne w II wojnie światowej*, Warszawa 1982.
- S.C. Smith (red.), *Reassessing Suez 1956. New perspectives on the crisis and its aftermath*, Aldershot 2008.
- Ł. i M. Sroka, *Polskie korzenie Izraela*, Kraków 2015.
- D. Tal, *War in Palestine 1948. Strategy and diplomacy*, New York 2004.
- D. Taylor, *Chieftain Main Battle Tank: 1966 to present*, Sparkford 2016.
- S. Teveth, *The tanks of tammuz*, London 1968.
- J. Tomaszewski (red.), *Żydzi w obronie Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996.
- S.I. Troen (red.), M. Shemesh (red.), *The Suez-Sinai crisis. Retrospective and reappraisal*, London 1990.
- A. Tucker-Jones, *Armoured Warfare in the Arab-Israeli Conflicts*, Barnsley 2013.
- D. Varble, *The Suez crisis 1956*, Oxford 2003.
- S.J. Zaloga, *M3 Infantry half-track 1940–73*, Oxford 1974.
- S.J. Zaloga, *Armour of the Middle East wars 1948–1978*, London 1981.

Artykuły

- W. Bernat, A. Kiński, „Ciężkie transportery opancerzone – konstrukcje izraelskie. Cz. 1”, *Nowa Technika Wojskowa*, nr 6, 2000.
- A. Brezner, „Ataki 8. Brygady na Irak al-Manszija oraz na Irak Suwajdan” (hebr.), *Sziron*, nr 28, 2008.
- A. Brezner, „Dlaczego podczas wojny o niepodległość było tam mało czołgów?” (hebr.), *Sziron* nr 28, 2008.
- A. Brezner, „Wozy pancerne podczas wojny o niepodległość” (hebr.), *Sziron*, nr 28, 2008.
- D. Caspi, „Przeciw umocnieniom Gazy, w batalionie pancernym Amira” (hebr.), *Sziron*, nr 31, 2009.
- J. Centek, „Zagłada Brygady Barak (6–7 października 1973)”, w: *Wojny i konflikty zbrojne po 1945. Zbiór studiów*, tom 6, red. W. Bartoszek, Ł. Nadolski, Bydgoszcz 2019.
- A. Geibel, „Recent Merkava attacks highlight growing command detonated mine threat”, *Armor*, nr 3, 2002.
- T. Goldman, „Wojna w Libanie – osobisty punkt widzenia” (hebr.), *Sziron*, nr 49, 2016.
- H. Grenberg, „Hamas też przerobi lekcję i się wzmocni – podsumowanie z brygady pancernej” (hebr.), *Sziron*, nr 31, 2009.

- D. Helmer, „Not quite counterinsurgency: a cautionary tale for U.S. Forces based on Israel's operation change of direction”, *Armor*, nr 1, 2007.
- A. Kadisz, „Jednostka sprzętu specjalnego, 88. batalion «Biały Niedźwiedź», 1969–1974” (hebr.), b.m.w. 2012.
- E. Keenan-Cauley, „Żelazny pług zostawia ślad w Gazie” (hebr.), *Sziron*, nr 31, 2009.
- M. Kidor, „Brygada zmienia kierunek działań bojowych” (hebr.), *Maarachot*, nr 468/469, 2016.
- E. Kowli, „Najważniejsze informacje piórem dowódcy brygady” (hebr.), *Sziron*, nr 27, 2007.
- K. Kubiak, „«Wietnam» Gamala Nasera. Egipska interwencja w Jemenie Północnym 1962–1967”, w: *Wojny i konflikty zbrojne po 1945. Zbiór studiów*, tom 1, red. M. Giętkowski, Ł. Nadolski, Bydgoszcz 2015.
- W. Lanz, W. Odermatt, „Penetration limits of conventional large caliber antitank guns/ Kinetic energy projectiles”, w: *Proceedings of the 13th International Symposium on Ballistics (1992)*, vol. 3.
- J. Levy, „Czołgi Merkawa w operacji «Pokój dla Galilei»” (hebr.), *Sziron*, nr 27, 2007.
- M. Levy, „Brygady pancerne w drugiej wojnie libańskiej” (hebr.), *Sziron*, nr 49, 2016.
- „Mówi generał Izrael «Talik» Tal BP” (hebr.), *Sziron* nr 39, 2011.
- B. Michelson, „Stałeś się bohaterem i przegrałeś wojnę?” (hebr.), *Sziron*, nr 44, 2013.
- B. Michelson, „Wojna o wodę – działania asymetryczne przeciwko Lidze Arabskiej” (hebr.), *Sziron*, nr 29, 2008.
- B. Michelson, „Operacja Pokój dla Galilei – bitwa o dolinę Beka, czerwiec 1982” (hebr.), *Sziron*, nr 15, 2007.
- B. Michelson, „Czołgi w działaniu. Płynny Ołów” (hebr.), *Sziron*, nr 31, 2009.
- B. Michelson, „Czołgi w działaniu. Protective Edge” (hebr.), *Sziron*, nr 46, 2014.
- Ł.M. Nadolski, „Analiza strat czołgów T-90 i Leopard 2A4 podczas wojny domowej w Syrii w latach 2016–2017”, [w:] *Wojny i konflikty zbrojne po 1945 roku. Zbiór studiów*, tom 6, red. W. Bartoszek i Ł. Nadolski, Bydgoszcz 2019.
- Ł.M. Nadolski, „Operacja «Cast Lead»” cz. 1, *Komandos*, nr 12, 2009.
- Ł.M. Nadolski, „Operacja «Cast Lead»” cz. 2, *Komandos*, nr 10, 2010.
- S. Nagar, „Brygada szkolna – operacje bojowe” (hebr.), *Sziron*, nr 46, 2014.
- S. Nagar, „Batalion pancerny 196 «Szachak» podczas operacji Protective Edge” (hebr.), *Sziron*, nr 46, 2014.
- S. Nagar, „Egzamin z doktryny wojsk pancernych podczas operacji Protective Edge” (hebr.), *Sziron*, nr 46, 2014.
- S. Nagar, „Brygada 401 – żelazny pług, który przeorał Gazę w operacji Protective Edge” (hebr.), *Sziron*, nr 46, 2014.
- J. Nafsi, „74. batalion w wojnie Jom Kippur” (hebr.), *Sziron*, nr 44, 2013.
- P. Przeździecki, „Merkawa”, *Wozy bojowe świata*, nr 4, 2016.
- P. Przeździecki, „Wieża bezzałogowe do Namera i Ejtana”, *Wojsko i Technika*, nr 1, 2019.
- P. Przeździecki, „Tygrys z Izraela”, *Nowa Technika Wojskowa*, nr 5, 2008.
- Ł. Przybyło, „Wojna Jom Kippur. Synaj, cz. I”, *Poligon*, nr 1, 2014.
- Ł. Przybyło, „Wojna Jom Kippur. Synaj, cz. II”, *Poligon*, nr 2, 2014.
- Ł. Przybyło, „Wojna Jom Kippur. Wzgórza Golan, cz. I”, *Poligon*, nr 6, 2014.
- Ł. Przybyło, „Wojna Jom Kippur. Wzgórza Golan, cz. II”, *Poligon*, nr 1, 2015.
- Ł. Przybyło, „Od wojny sześciodniowej do wojny Jom Kippur. Armia egipska w latach 1967–1973”, w: *Wojny i konflikty zbrojne po 1945. Zbiór studiów*, tom 2, red. M. Giętkowski, Ł. Nadolski, Bydgoszcz 2016.
- Ł. Przybyło, „Gdzie tu można zabijać Arabów? Ariel „Arik” Szaron – biografia wojskowa, 1947–1956”, w: *Wojny i konflikty zbrojne po 1945. Zbiór studiów*, tom 4, red. M. Giętkowski, Ł.M. Nadolski, Bydgoszcz 2016.
- Ł. Przybyło, „Bój o Chińską Farmę 15–17 października 1973 r. i forsowanie Kanału Sueskiego przez armię izraelską”, w: *Wojny i konflikty zbrojne po 1945. Zbiór studiów*, tom 5, red. G. Kotlarz, Ł. Nadolski, Bydgoszcz 2018.
- Ł. Przybyło, „Walczyć nie umieli, ale bić się chcieli. Armia syryjska podczas wojny Jom Kippur 1973”, w: *Wojny i konflikty zbrojne po 1945. Zbiór studiów*, tom 6, red. W. Bartoszek, Ł. Nadolski, Bydgoszcz 2019.

- I. Rabin, S. Nagar, „7. brygada podczas operacji Protective Edge – walczyła zgodnie z tradycją” (hebr.), Szirion, nr 46, 2014.
- I. Rabin, Y. Tamir, S. Nagar, „Brygada Barak – brygada o wspaniałym duchu walki” (hebr.), Szirion, nr 46, 2014.
- D. Siuda, „II wojna libańska 2006 – przebieg działań oraz wnioski i doświadczenia z konfliktu”, [w:] *Wojny i konflikty zbrojne po 1945 roku. Zbiór studiów*, tom 5, red. M. Giętkowski i Ł.M. Nadolski, Bydgoszcz 2018.
- Y. Tamir, S. Nagar, „Dowództwo Południowe podczas operacji Protective Edge” (hebr.), Szirion, nr 46, 2014.
- J.M. Warford, „The secret testing of M111 «Hetz» ammunition: a model of failed commander’s responsibility”, *Armor*, nr 5, 2006.
- M.D. Wickman, „Hold at all cost”, *Armor*, nr 2, 2001.
- J. Wolski, „Jak zbudowany jest pancierz – Merkawa”, *Nowa Technika Wojskowa*, nr 8, 2016.
- S. Yoffe, „Merkava Mk II and Mk III Israeli Main Battle Tank”, *Museum Ordnance Special* nr 12, Darlington 1996.
- A. Zohar, „Ugdah 84. w bitwie o skrzyżowanie Rafa podczas wojny sześciodniowej 1967 r.” (hebr.), Szirion, nr 35, 2010.
- „Żydowskie dzieci gen. Andersa skarżą państwo Izrael”, *Rzeczpospolita*, nr 187, 06.07.2011.

Materiały reklamowe

Rafael Advanced Defense Systems.

Elbit Systems.

Orlite Industries.

Makina ve Kimya Endüstrisi.

IMI Systems.

Netografia

Filmy

J. Nafsz, „9 11 4 74 Battalion”, https://youtu.be/tqF_2H4YVIA [dostęp: 25.07.2019 r.].

„The war in October: What happened in 1973?”, trzyczęściowy dokument przygotowany przez Al-Jazeera dotyczący wojny Jom Kippur, <https://www.aljazeera.com/programmes/specialseries/2013/10/war-october-2013102172128280627.html> [dostęp: 12.03.2019].

Artykuły

„2 more troops killed in Bint Jbeil”, <https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-3287899,00.html> [dostęp: 31.07.2019].

„13 batalion podczas operacji Protective Edge” (hebr.), <https://www.golani13.org.il/רוב-סיעצבמ/הומחלמו-סיעצבמ> [dostęp: 10.08.2019].

„15 soldiers killed in bloodiest day of war”, <https://www.jpost.com/Israel/15-soldiers-killed-in-bloodiest-day-of-war> [dostęp: 1.08.2019].

„24 Resistance Axis Twitter”, https://twitter.com/Syria_Hezb_Iran [10.05.2018].

„25 Syrian mortars hit Golan Heights; no injuries”, <http://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-4405599,00.html> [dostęp: 28.07.2013].

„Achzarit Heavy Armoured Personnel Carrier”, <https://www.army-technology.com/projects/achzarit-apc/> [dostęp: 03.07.2019].

„Active-duty soldier recalls losing his big brother at 13”, <https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-4802158,00.html> [dostęp: 2.08.2019].

- „After 37 years, the body of Sgt. Zachary Baumel has returned to Israel”, <https://www.jpost.com/Breaking-News/After-37-years-the-body-of-SgtZachary-Baumel-has-returned-to-Israel-585650> [dostęp: 20.07.2019].
- „After Maroun al-Ras battle, Bint-Jbail looms as next challenge”, <https://www.jpost.com/Israel/After-Maroun-al-Ras-battle-Bint-Jbail-looms-as-next-challenge> [dostęp: 30.07.2019].
- „Ali Saleh: Destroying the Merkava Myth”, <https://english.alahednews.com.lb/20477/499> [dostęp: 3.08.2019].
- „Alon Smoka”, https://www.izkor.gov.il/%D7%90%D7%9C%D7%95%D7%9F%20%D7%A1%D7%9E%D7%95%D7%9B%D7%94/en_ea46674006f16ce14448901dedbfcc26 [dostęp: 7.08.2019].
- „Anti-tank Fire Causing Most IDF Casualties in Lebanon”, <https://www.haaretz.com/1.4860368> [dostęp: 24.07.2019].
- „As casualties mount, the Gaza operation threatens to become a war”, <http://www.haaretz.com/mobile/.premium-1.606302?v=89A35BED6BF50E9548C8549841FF49CF> [dostęp: 20.07.2019].
- „Ashkenazi: IDF tank hit by Kornet missile”, <https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-4002366,00.html> [dostęp: 6.08.2019].
- „Bereaved families of fallen soldiers tell their story”, <https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-4955806,00.html> [dostęp: 3.08.2019].
- „Bitwa o flagę” (hebr.), <https://www.israeldefense.co.il/content/%D7%94%D7%A7%D7%A8%D7%91-%D7%A2%D7%9C-%D7%94%D7%93%D7%92%D7%9C> [dostęp: 31.07.2019].
- „Briefing – Gaza Division Commander, Brig. Gen. Shmuel Zakai”, <http://www.imra.org.il/story.php3?id=20933> [dostęp: 9.08.2019].
- „Potyry broni tankowej techniki wo wtaroj libańskiej wajnie”, <https://web.archive.org/web/20150425051608/http://www.waronline.org/IDF/Articles/history/2nd-lebanon-war/acv-losses/> [dostęp: 7.08.2019].
- „Casualties on the Israeli side”, http://neighbully.blogspot.com/2006_08_01_archive.html [dostęp: 3.08.2019].
- „Chapter 2 – Lebanon”, <https://archive.fo/n7B2g#selection-987.0-987.19> [dostęp: 31.07.2019].
- „Chroniony przez Me’il Ruach: zidentyfikowany pocisk wystrzelony w czołg” (hebr.), <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4044859,00.html> [dostęp: 6.08.2019].
- „Czołgi w drugiej wojnie libańskiej” (hebr.), https://yadlashiryon.com/armor_wars/the-second-lebanon-war/ [dostęp: 31.07.2019].
- „Czołg wysadzony na minie, kierowca nie żyje” (hebr.), <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-2103593,00.html> [dostęp: 25.07.2019].
- „Day before ceasefire: 7 soldiers killed in Lebanon”, <https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-3290780,00.html> [dostęp: 7.08.2019].
- „Dekada od Płynnego Ołowiu: głosy wojowników” (hebr.), <http://bucky205.blogspot.com/2018/12/blog-post.html> [dostęp: 5.08.2019].
- A.R. Dombe, „The Future Armored Vehicles of the IDF”, <https://www.israeldefense.co.il/en/node/29614> [dostęp: 08.07.2019].
- „Dziennik wydarzeń: 14 maja” (hebr.), <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-2918268,00.html> [dostęp: 9.08.2019].
- T. Eshel, „IDF Begins Testing an Unmanned Turret”, <https://defense-update.com> [dostęp: 28.08.2019].
- „Eyal”, <https://www.israeli-weapons.com/weapons/vehicles/tanks/sherman/eyal/Eyal.html> [dostęp: 02.07.2019].
- „Famille Centurion”, <http://www.tsahal-miniature.com/centurion.html> [dostęp: 29.06.2019].
- „Famille Megach (Megakh)”, <http://www.tsahal-miniature.com/magach.html> [dostęp: 30.06.2019].
- R. Fisk, „Untold story of the massacre of Marjayoun leaves blame on both sides of the border”, <https://www.independent.co.uk/voices/commentators/fisk/robert-fisk-untold-story-of-the-massacre-of-marjayoun-leaves-blame-on-both-sides-of-the-border-413014.html> [dostęp: 1.08.2019].
- „Garbowski, Ido”, <https://honorisraelsfallen.com/yizkareim/517439> [dostęp: 3.08.2019].

- „Go in, Kill Some Terrorists, Get out”, <https://www.israeldefense.co.il/en/content/go-kill-some-terrorists-get-out> [dostęp: 31.07.2019].
- A. Goldman, „Felix Beatus”, <https://www.czestochowajews.org/history/lives-and-legends/felix-beatus/> [dostęp: 28.08.2019].
- „Goren, Adam”, <https://honorisraelsfallen.com/yizkareim/517463> [dostęp: 3.08.2019].
- „Jak ginęli bohaterowie drugiej wojny libańskiej. Dochodzenia rodziców” (hebr.), www.news1.co.il/uploadFiles/69698512554169.doc [dostęp: 29.07.2019].
- „Hagit Rein: Benaya Saved Lives By Disobeying Order”, <http://www.israelnationalnews.com/News/News.aspx/163837> [dostęp: 3.08.2019].
- „Hezbollah attempts to plant bomb on Syrian-Israeli border”, <http://www.jpost.com/Defense/Hezbollah-attempts-to-plant-bomb-on-Syrian-Israeli-border-344328> [dostęp: 5.03.2014].
- „Hillel, Nimrod”, <https://honorisraelsfallen.com/yizkareim/517426> [dostęp: 1.08.2019].
- „IAF Helicopters Strike in Gaza; 2 Soldiers Killed in Strip”, <https://www.haaretz.com/1.5137938> [dostęp: 25.07.2019].
- „IDF forces responded with tank fire to the source of shooting in Syria, striking the target with a direct hit. Earlier, a mortar shell landed in the Golan Heights”, <http://www.idf.il/1283-18649-en/Dover.aspx> [dostęp: 24.07.2013].
- „IDF scouring Syria border area after gunmen open fire on troops”, <http://www.haaretz.com/news/diplomacy-defense/premium-1.536260> [dostęp: 28.07.2013].
- „IDF convoy hit by explosive device on Lebanese border, sustain no injuries”, <http://www.jpost.com/Defense/IDF-patrol-hits-explosive-device-on-Lebanese-border-returns-fire-345393> [dostęp: 14.03.2014].
- „IDF soldiers fire on, hit two gunmen attempting to sabotage border fence on Golan Heights”, <http://www.jpost.com/Defense/IDF-soldiers-shoot-two-gunmen-attempting-to-sabotage-border-fence-on-Golan-346838> [dostęp: 28.03.2014].
- „IDF publishes initial investigation into Hezbollah attack on convoy”, <http://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-4620621,00.html> [dostęp: 29.01.2015].
- „IDF convoy hit in attack was unarmored”, <http://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-4620368,00.html> [dostęp: 28.01.2015].
- „IDF releases details on Shejaiya battle in which 7 soldiers died July 20”, <https://www.timesofisrael.com/idf-releases-details-on-shejaiya-battle-in-which-7-soldiers-died/> [dostęp: 10.08.2019].
- „IDF soldiers killed in Operation Cast Lead”, https://mfa.gov.il/MFA/ForeignPolicy/Terrorism/Pages/IDF_soldiers_killed_Operation_Cast_Lead.aspx [dostęp: 5.08.3019].
- „IDF predicts violence to subside despite Gaza pounding”, <https://www.jpost.com/Defense/IDF-predicts-violence-to-subside-despite-Gaza-pounding> [dostęp: 6.08.2019].
- „IDF Armor-defense System Foils Attack on Tank for First Time”, <https://www.haaretz.com/1.5130041> [dostęp: 6.08.2019].
- „IDF tank-shield intercepts missile”, <https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-4263283,00.html> [dostęp: 6.08.2019].
- „IDF soldiers killed in Operation Protective Edge”, <https://mfa.gov.il/MFA/ForeignPolicy/Terrorism/Pages/IDF-soldiers-killed-in-Operation-Protective-Edge.aspx> [dostęp: 7.08.2019].
- „IDF Retrieves Bodies of Four Tank Soldiers Killed in South Lebanon”, <https://www.haaretz.com/1.4857245> [dostęp: 27.07.2019].
- „Israel-Hezbollah conflict: Victims of rocket attacks and IDF casualties”, <https://www.mfa.gov.il/mfa/foreignpolicy/terrorism/hizbullah/pages/israel-hizbullah%20conflict-%20victims%20of%20rocket%20attacks%20and%20idf%20casualties%20july-aug%202006.aspx> [dostęp: 31.07.2019].

- „IDF officer, soldier killed in Gaza”, <https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-3653153,00.html> [dostęp: 6.08.2019].
- „Israeli sandwiches”, <http://tankarchives.blogspot.com/2017/08/israeli-sandwiches.html> [dostęp: 27.06.2019].
- „Israeli Sherman-based Self-Propelled Weapons”, https://www.trackpadpublishing.com/israeli-sherman-based-sp-weapons-vol-1?lightbox=image_7ql [dostęp: 03.07.2019].
- „Israel hits two «Hezbollah fighters» on Syria frontier”, <http://www.dailystar.com.lb/News/Lebanon-News/2014/Mar-05/249289-israel-says-shot-2-hezbollah-fighters-on-syrian-golan.ashx#axzz2v6yrzSW1> [dostęp: 5.03.2014].
- „Israel shells Lebanon after border blast”, <https://now.mmedia.me/lb/en/lebanonnews/539221-israel-shells-lebanon-after-border-blast> [dostęp: 14.03.2014].
- „Israeli tanks”, https://www.pmulcahy.com/tanks/israeli_tanks.html [dostęp: 28.06.2019].
- „Israel hits Syrian artillery that fired on Golan”, <http://www.reuters.com/article/2012/11/12/us-syrian-crisis-golan-tank-idUSBRE8AB0LE20121112> [dostęp: 23.07.2013].
- „Itai Awgado”, <https://www.haaretz.co.il/news/health/1.1009629> [dostęp: 9.08.2019].
- „Jewish Brigade Group”, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/jewish-brigade-group> [dostęp: 07.08.2019].
- „Krwawiąca rana: co się naprawdę wydarzyło w Sułtan Jakub?” (hebr.), <https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/1/ART2/377/090.html> [dostęp: 20.07.2019].
- „L-33 (Self-propelled howitzer)”, https://www.militaryfactory.com/armor/detail.asp?armor_id=433 [dostęp: 02.07.2019].
- „Largely Empty, Stronghold of Militia Is Still Perilous”, <https://www.nytimes.com/2006/08/14/world/middleeast/14troops.html?pagewanted=print> [dostęp: 31.07.2019].
- „Lebanon: Soldier killed by anti-tank missile”, <https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-3289490,00.html> [dostęp: 31.07.2019].
- „Liban, TAKE 2” (hebr.), <http://www.gvura.org/a343431-לבנון-take-2> [dostęp: 3.08.2019].
- R.O. Lindström, „Sven Berge in memoriam”, http://www.ointres.se/sven_berge.htm [dostęp: 11.08.2019].
- „LIC Modeled Merkava Mk-3 Baz / Mk 4”, <https://defense-update.com/27.07.2006> [dostęp: 28.08.2019].
- „Magach. Main battle tank”, http://www.military-today.com/tanks/magach_7.htm [dostęp: 27.06.2019].
- „Magach 6/7 M60 series main battle tank”, https://www.armyrecognition.com/israeli_israel_main_battle_tank_uk/magach_6_7_m60_main_battle_tank_technical_data_sheet_specifications_information_description_pictures.html [dostęp: 27.06.2019].
- „Co robily dwa Namery w Gazie?” (hebr.), https://web.archive.org/web/20090227051941/http://dover.idf.il/IDF/News_Channels/bamahana/09/8/0805.htm [dostęp: 10.08.2019].
- „Meet the Merkava Barak”, <https://www.idf.il> [dostęp: 28.08.2019].
- „Merkava IV Barak się przedstawia”, <https://www.altair.com.pl> [dostęp: 28.08.2019].
- „Młody żołnierz zabija czterech terrorystów i zapobiega porwaniiu” (hebr.), <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3172832,00.html> [dostęp: 24.07.2019].
- „News from Beirut. September 18 1997”, <http://www.lebanon.com/news/local/1997/9/18.htm> [dostęp: 24.07.2019].
- „Officer who defied death prefers to recall soldiers' heroism”, <https://www.jpost.com/Israel/Officer-who-defied-death-prefers-to-recall-soldiers-heroism> [dostęp: 28.08.2019].
- B. Opall-Rome, „Israel Tests Engineering Versions of APS-protected Troop Carrier”, <https://www.defensenews.com> [dostęp: 28.08.2019].
- „Oz Cemach”, http://www.oztzmach.co.il/image/users/153576/ftp/my_files/%D7%A2%D7%95%D7%96-%D7%A6%D7%9E%D7%97-%D7%9E%D7%A6%D7%92%D7%AA-2018-.pdf?id=30965004 [dostęp: 2.08.2019].

- „Oz Cemach”, <http://www.ozzemach.co.il/oz%2dcrew%2denglish.html> [dostęp: 2.08.2019].
- „Paratrooper sniper becomes hero”, <https://www.jpost.com/Israel/Paratrooper-sniper-becomes-hero> [dostęp: 24.07.2019]. „Patton Tanks in Israeli Service”, http://www.israeli-weapons.com/weapons/vehicles/tanks/magach/Patton_Tanks_in_Israeli_Service.htm [dostęp: 30.06.2019].
- „Post-battle probe finds Merkava tank misused in Lebanon”, <https://www.jpost.com/Israel/Post-battle-probe-finds-Merkava-tank-misused-in-Lebanon> [dostęp: 27.07.2019].
- „Rebels seize villages in Israel-Syria buffer zone”, <http://www.jpost.com/Defense/Rebels-seize-villages-in-Israel-Syria-buffer-zone> [dostęp: 23.07.2013].
- „S. Cohen”, <http://en.scohen.co.il/history.php> [dostęp: 07.07.2019].
- „Seven Years of War – Documenting Syrian Rebel Use of Anti-Tank Guided Missiles”, <https://www.bellingcat.com/news/mena/2018/05/04/seven-years-war-documenting-syrian-rebel-use-anti-tank-guided-missiles/> [dostęp: 4.08.2019].
- „Sgt. Aviad Dotan”, <https://mfa.gov.il/MFA/ForeignPolicy/Terrorism/Victims/Pages/Sgt%20Aviad%20Dotan.aspx> [dostęp: 25.07.2019].
- „Shell from Syria hits Israeli-occupied Golan”, <https://now.mmedia.me/lb/en/newsyrialatestnews/shell-from-syria-hits-israeli-occupied-golan> [dostęp: 28.07.2013].
- „Sholef. 155 mm self-propelled howitzer”, <http://www.military-today.com/artillery/sholef.htm> [dostęp: 06.07.2019].
- „Some Reminiscences by Dan J. Samuel of 82nd Armored Battalion During Israel’s War of Independence”, http://www.machal.org.il/index.php?option=com_content&view=article&id=449&Itemid=773&lang=en [dostęp 23.08.2019 r.].
- „Syrian soldiers shoot at IDF Golan patrol after unidentified infiltrators move in”, <http://www.debka.com/article/23122/Syrian-soldiers-shoot-at-IDF-Golan-patrol-after-unidentified-infiltrators-move-in> [dostęp: 28.07.2013].
- „Syrian Rebels Infiltrate IDF Post in Golan Heights”, <http://www.israelnationalnews.com/News/News.aspx/169999#.UebBM53wHcs> [dostęp: 28.07.2013].
- „Syrian Tank-Hunters in Lebanon, 1982”, http://www.acig.info/CMS/index.php?option=com_content&task=view&id=207&Itemid=47 [dostęp: 1.09.2010].
- „System Me’il Ruach po raz pierwszy zapobiega trafieniu czołgu” (hebr.), <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4036192,00.html> [dostęp: 6.08.2019].
- „Tank Merkava Mk 4 Technical Specifications. The weight. Dimensions”, <http://oruzhie.info/en/tanks/6-tank-merkava-mk-4-technical-specifications-the-weight-dimensions> [dostęp: 6.08.2019].
- „Thirteen IDF soldiers killed in Gaza”, <https://mfa.gov.il/MFA/MFA-Archive/2004/Pages/Six%20IDF%20soldiers%20killed%20in%20Gaza%2011-May-2004.aspx> [dostęp: 9.08.2019].
- „Transporter opancerzony Cahalu wyleciał w powietrze, w środku było sześcioro żołnierzy” (hebr.), <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-2914624,00.html> [dostęp: 10.08.2019].
- „Trophy – Interview with 401 Armor Brigade Commander”, <https://www.youtube.com/watch?v=RGUuz6vzllE> [dostęp: 8.09.2019].
- „The Awesome AMX 13 – France’s Post-WWII Tank Design Features An Oscillating Turret And Is Still Used Today”, <https://www.warhistoryonline.com/military-vehicle-news/amx-13-frances-post-tank-design-wwii.html> [dostęp: 22.06.2019].
- „The Jordanian Tariq Tank Description”, <http://tanknutdave.com/jordanian-tariq-tank/> [dostęp: 11.08.2019].
- „The M10 gun motor carriage in Israel”, https://ritastatusreport.live/2016/03/13/the-m10-gun-motor-carriage-in-israel-by-life_in_black/ [dostęp: 22.06.2019].

- „Thursday’s victims laid to rest”, <https://www.jpost.com/Israel/Thursdays-victims-laid-to-rest> [dostęp: 31.07.2019].
- „The Day After”, https://www.breslev.co.il/articles/the_day_after/jewish_world/society.aspx?id=1661&language=hebrew [dostęp: 1.08.2019].
- „The Canyon of Death”, <http://www.scoop.co.nz/stories/HL0608/S00204.htm> [dostęp: 3.08.2019].
- „The Merkava, Israel’s Chieftain?”, <http://sturgeonshouse.ipbhost.com/topic/214-the-merkava-israels-chieftain/page/3/> [dostęp: 3.08.2019].
- „The stories of the fallen in Lebanon”, <https://www.jpost.com/Israel/The-stories-of-the-fallen-in-Lebanon> [dostęp: 3.08.2019].
- „The darkest night of the Gaza conflict”, <https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-4645026,00.html> [dostęp: 10.08.2019].
- „Ujawniamy prawdę: jak nowe transportery opancerzone ratowały życie żołnierzy w Gazie” (hebr.), <https://www.mako.co.il/pzm-israel-wars/operation-protective-edge/Article-abc4825ee7fc741006.htm> [dostęp: 10.08.2019].
- „UNIFIL soldier’s corps transferred to Spanish base”, <http://www.nna-leb.gov.lb/en/show-news/39848/UNIFIL-soldier-39-corps-transferred-to-Spanish-base> [dostęp: 28.01.2015].
- „Uratowane 15 czołgów: Żelazna Kopuła dla czołgów w Gazie” (hebr.), <https://news.walla.co.il/item/2770561> [dostęp: 8.08.2019].
- „Urdan Metal & Casting Industries Ltd.”, <https://www.israeldefense.co.il/en/company/urdan-metal-casting-industries-ltd> [dostęp: 07.07.2019].
- „Wadi Saluki battle – microcosm of war’s mistakes”, <https://www.jpost.com/Israel/Wadi-Saluki-battle-microcosm-of-wars-mistakes> [dostęp: 3.08.2019].
- „Walki o Saluki i Gandurię” (hebr.), <https://www.lebanonwar2.idf.il/הירודנעבו-יקולסב-תוברקה/המהלם-ומוי/> [dostęp: 3.08.2019].
- „We Should Not Forget”, <https://jr.co.il/terror/israel/index16.htm> [dostęp: 25.07.2019].
- „Why Did These Soldiers Die?”, <https://www.haaretz.com/1.4862727> [dostęp: 3.08.2019].
- „Why Did These Soldiers Die?; Son of Novelist, Activist David Grossman Killed in Lebanon”, <https://www.haaretz.com/1.4861573> [dostęp: 3.08.2019].
- „Why did Armored Corps fail in Lebanon?”, <https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-3297431,00.html> [dostęp: 4.08.2019].
- „Ya’alon approves addition of 200 advanced APCs for the IDF”, <https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-4573814,00.html> [dostęp: 10.08.2019].

Skorowidz nazwisk

- A**bbott, Peter 103
Abrams, Creighton 11
Achimeir, Abba 9
Adan, Awraham „Bren” 29, 59, 60
Adenauer, Konrad 110
Ajzenberg 71
Almog, Oz 79
Aloni, Szlomo 25
Amer, Abdel 40, 44
Anduła, Kamil 86
Arafat, Jaser 113
Argow, Szelomo 190
Arkin, William 210
Asad, Hafez 190
Asher, Dani 56, 63, 64, 66
Asher, Jerry 63
- B**arak, Chaim 61
Barjatiński, Michaił 106, 190, 191, 192, 196, 197
Barkai, Aviram 55
Bar Lew, Chaim 22, 55, 57, 58, 65, 79, 98
Bar-On, Mordechaj 12, 23, 38, 126, 128, 129, 131, 197
Bartoszek, Wojciech 46, 55, 218
Bartov, Hanoch 29
Basajuk, Mordechaj 205
Bastocki, Chonoach 72
Beatus, Feliks 13, 16, 75, 77, 78, 79, 86
Becker, Asher 77
Beckman, por. 63
Begin, Menahem 9, 121, 132
Ben-Ari, Uri 19, 20, 22, 79
Ben-Dawid, Benjamin, *zob.* Dunkelman, Ben
Ben-Gal, Awigdor „Janusz” 61, 62, 79, 80, 194
Ben-Gurion, Dawid 20, 23, 26, 65, 110
Ben-Horin, Yoav 54
Ben-Szocham, Izaak 55, 61, 62, 64
Ben-Ya’acov, Alfi 201
Ben-Zvi, Abraham 124
Berge, Sven 133
Bernat, Wiesław 183
Bernstein, Szai 214, 215
Betser, Nacham 77
Biderman, Matan 202
Binbaum 71
Biton, Mejdan 224
Blanford, Nicholas 200, 201
Bonimowicz, Aleksander 216
Bowman, sierż. 12
Boyland, Guy 224
Brand, Zbigniew 72
Bregman, Aaron 23
Brezner, Amiad 16, 17, 21, 22, 28–30, 39, 40, 43, 88, 89, 123
Brig, Emil 80
Brojer, Dan 211
Brower, Kenneth 90, 93, 123
Brum, Chaim 72
Bull, Gerard 181
- C**aspi, Dawid 220
Cemach, Oz 211, 217, 218
Centek, Jarosław 10, 55, 63
Chofi, Icchak 61
Cohen, Fritz 34, 37
Cohen, Niran 224
Cohen, Szmuel 121
Cohen, Uzi 121
Cooper, Tom 21

Cordesman, Anthony 69, 190, 216, 217

Creveld, Martin van 23, 26, 44, 58

Cur, Guy 212

Cur, Sa'ar 225

Czertok, Leon 74

Dajan, Mosze 13, 14, 20, 23–26, 38, 65, 77, 92, 99,
121, 128

Defrin, Effie 212, 214

Dimarco, Louis 205

Dombe, Ami 123

Dori, Jakow 65

Dotan, Awiad 203

Drory, Ze'ev 18

Dunkelman, Ben 13, 78

Dunstan, Simon 106, 108, 126

Dupuy, Trevor 38

Edelsein, Mickey 212

Elazar, Dawid „Dado” 20, 29, 30, 36, 61, 65, 68

Eldan, Dawid 49

Eldar, Josef 61

Erez, Chaim 28, 56, 59, 79, 80

Erez, Oded 61

Eshel, David 14, 18, 19, 20, 22, 27, 28, 32, 41, 43, 46, 88

Eshel, Tamir 187

Even, Jackie 28

Evenor, Zachi 186

Fajger, NN 71

Farquhar, Scott 219

Feinberg, Jakow 82

Finkel, Meir 58, 206

Finkelstein, Jaakow 77

Fisk, Robert 210

Flannigan, Mike 86, 87

Frenkiel, Bolesław 74

Fundik, Icchak, *zob.* Pundak, Icchak

Gabriel, Richard 192, 196

Gannon, Tom 102

Garbowski, Ido 214

Gawisz, Jeszejachu 37, 38

Gawrych, George 22, 25, 43, 99

Gaşowski, Tomasz 73, 74

Gefin, Izrael 77

Geibel, Adam 202, 203

Gejsinowicz, Abba Saul ben Izaak, *zob.* Achimeir, Abba

Gelbart, Marsh 133, 135, 139, 141, 144, 147, 150, 154,
155, 160, 161, 163, 170, 173, 179, 182, 183, 190, 197

Gelfand, Chaim 214

Giętkowski, Mirosław 21, 40, 205

Ginossar, Pinchas 12, 126, 128, 129, 131, 197

Glenn, Russell 216

Glinka, Ran 24

Glinka, Szmuel 22, 24, 25, 79

Goder, Szmuel 25

Göksel, Timur 218

Golani, Motti 23

Goldlust, Janusz, *zob.* Ben-Gal, Awigdor „Janusz”

Goldman, Alon 75

Goldman, Tsur 215

Gonen, Szmuel 28, 55, 68, 79

Goren, Adam 216

Greengold, Cwi „Cwika” 63, 64

Grenberg, Hanan 220

Grigorian, W.A. 142

Grossman, Dawid 216

Grossman, Uri 216

Gur, Mordechaj „Motta” 101

Ha-Cohen, Gerszon 191

Halewa, Ziw 192, 194

Haller, Józef 71

Halperin, Jeremiasz 74

Hammel, Eric 63

Harel, Amos 24, 205, 206, 212, 214, 215

Harmse, Kyle 108

Harpaz, Jechiam 122, 130

Hawinski, „Dziadek” 77

Helmer, Dan 212

Hillel, Nimrod 210

Hilmes, Rolf 139, 161, 167, 169, 173

Horowitz, Dan 15, 17, 20, 35, 36, 44, 46

Hubeiszi, Ala 202

Husajn, Saddam 182

Hussajn I, król Jordanii 65

Ickowicz 71

Ickowicz, Aaron 78

Inbar, Efraim 128

Issacharoff, Avi 205, 206, 212, 214, 215

Iwri, Dawid 127

Izrael, Ziw 203

Jaffe, Szaul 16, 18, 77

Jakowi, Dawid 77

Jaori, Amit 224

Jerozolimski, Aaron 77

Jichaki, Szalom 77

Joffe, Awraham 42, 43, 62

Jungstein, Szmul 77

Kabili, Guy 208, 217

Kadisz, A. 48

Kahalani, Awigdor 20, 28, 34, 61, 65, 66, 67, 111, 125,
191, 192

Kahlon, Eliaw 224

Kamiszlin, Dimitrij 215

Kan-Tor, Cwi 35, 46, 47, 56–60, 68, 69, 70

Kantorowicz-Perelman, Aron 72

Kanz, Lejb 72

Karpus, Zbigniew 72

Karsh, Efraim 124

Kasprzycki, Tadeusz 72

Kassis, Samer 118

Katz, Samuel 13, 14, 79, 190–197

Keenan-Cauley, Eitan 219

Kidor, Motti 206, 212, 214

Kiński, Andrzej 183

Kneppel, Salo 74

Kober, Avi 26

Kontor 71

Kotlarz, Grzegorz 54

Kowalski, Tadeusz 72

Kowli, Eitan 190–197

Kubiak, Krzysztof 9, 13, 23, 38, 40, 54, 78, 79, 81–90,
93, 95, 97–102, 105, 107, 109, 111–113, 115, 116,
119, 120, 181, 229, 231

Kumaraswamy, P.R. 55

Kuntar, Samir 205

Kusznirski, Aleksiej 217

Lach, Mateusz 74, 75

Landau, Emanuel 80

Landoberg, Icchak, *zob.* Sade, Icchak

Lanz, W. 163

Laskow, Chaim 13, 15, 24, 26, 78

Lasota, Jacek 10

Lawi, Ron 202

Lawon, Pinchas 92, 121

Levy, Jehuda 199

Levy, Ma'or 86, 87, 206, 209, 210

Lew, Haran 211

Lewi, Mosze 62

Lewitas, Dimitrij 224

Lindström, Rickard 108, 133

Lotan, Jotam 209

Luttwak, Edward 15, 17, 20, 35, 36, 44, 46

Maczek, Stanisław 72, 74

Magen, Kalman 60

Manasherob, Robert 90, 104, 112, 118

Mandler, Albert 29

Markowicz, Dawid 201

Mass, Michael 86, 87, 117, 159

MathKnight 186

Matthews, Matt 205

McDonald, Harry 86, 87

Meir, Golda 49, 65, 206

Meirtchak, Benjamin 72, 73, 74

Meszulami, Amsa „Ami” 214

Michelson, Beni 33, 68, 69, 190, 195–197, 218–220,
223, 226

Milner, Moshe 35, 139, 152, 153, 160–162, 166, 168,
175, 203, 215

Morris, Benny 13, 21

Moszer 71

Mughnijja, Dżihad 228

Mughnijja, Imad 228

Myszka, John 84, 89, 103

- N**adolski, Łukasz 9, 16, 21, 38, 40, 46, 54, 55, 63, 100, 190, 205, 218, 219, 220
 Nafszi, Jair 48, 49, 50, 55, 61, 62, 65
 Nagar, Szaul 224, 225, 226
 Naser, Gamal 21, 40, 44, 54, 91, 99
 Nasrallah, Hadi 200
 Nasrallah, Hasan 200, 209
 Neyman, Mark 151
 Nicolle, David 21
 Nir, Natke 43
 Nissan, Jinnon 211
- O**'brien, Adam 117
 Odermatt, W. 163
 Ogorkiewicz, Richard 144, 146, 177
 Oldak, Jakub 75
 Opall-Rome, Barbara 186
 Orlik-Rückemann, Wilhelm 71
 Orr, Orri 50, 51, 68
- P**acanower, Józef 75
 Pankowski, Zygmunt 142
 Papież, Edward 74
 Patton, George 11, 31, 108
 Peled, Elad 45
 Peled, Josi 195
 Peled, Mosze 202
 Peres, Szimon 64, 66, 110, 124, 125, 128
 Płaźnik, Zygmunt 74
 Posen, Barry 54
 Pridan, Mosze 100
 Przedziecki, Paweł 9, 133, 154, 159, 171, 178, 184, 187, 200, 201, 204, 209, 210
 Przybylak, Michał 9, 71
 Przybyło, Łukasz 9, 11, 21, 40, 46, 47, 51, 54, 56, 60, 61, 63, 124
 Pundak, Icchak 19, 20, 79
- R**abin, Icchak 224
 Rabin, Icchak (premier) 129
 Rabinowicz, Abraham 55
 Radkowski, Rafał 32
 Rein, Benaja 216, 217
- Reisinger, Dan 65
 Rezmer, Waldemar 72
 Robotyn, Freddy, *zob.* Rohatyner, Jakow
 Robinson, Amit 220
 Rohatyner, Jakow 77, 79
 Romeo 124, 125
 Rom, Giora 48
 Rommel, Erwin 11, 15
 Rom, Uri 45
 Ron, Ilan 59
 Rozenbaum 71
 Rozwold, Ohad 230
 Russel, Alan 108
 Rzeźnik, Edward 74
- S**a'ar, Ja'akov 4, 138, 234
 Sade, Icchak 13, 15, 16, 17, 77, 86
 Sakal, Emanuel 48, 55, 56, 58
 Saleh, Ali 216
 Samchadana, Dżamal 204
 Samuel, Dan 77
 Samuel, Herbert 77
 Sela, Nican 191, 192, 195, 196
 Shemesh, Moshe 23
 Shimshi, Elyashiv 212
 Simchoni, Asaf 15, 23, 24
 Simchoni, Uri 61, 62
 Siuda, Dariusz 205, 208, 210
 Skibiński, Franciszek 35
 Slawan, Lotan 208
 Smileg, Kobi 208
 Smith, Simon 23
 Sroka, Łukasz 80
 Sroka, Mateusz 80
 Stalin, Josif 91
 Stern 71
 Stern, Awraham 77
 Strauss, Franz 110
 Stukelman, Gilad 217
 Svantesson, Carl-Gustaf 108
 Szalit, Gilad 231
 Szamir, Icchak 131
 Szamir, Szlomo 13, 78

Szani, Rotem 202

Szaron, Ariel „Arik” 20, 42, 43, 44, 51, 54, 55, 190

Szaul, Oron 230

Szperber, Adam 74

Świerczewski, Karol 75

Tal, David 13

Tal, Izrael „Talik” 11, 12, 25, 26, 30–34, 36, 40–42, 46,
47, 54, 69, 70, 104, 124, 126–130, 132, 133, 233,
234

Tal, Szabtaj 43

Tamerson, Janiw 215

Tamir, Jomtow 224, 226

Taylor, Dick 138

Tegart, Charles 17

Teveth, Shabtai 16, 26, 31, 32, 33, 41

Tilan, Izrael 129, 130, 133

Toledo, Francisco 228

Tomarkin, Jigal 57

Tomaszewski, Jerzy 72

Trocki, Adolf 74

Troen, Selvyn 23

Tucker-Jones, Anthony 219

Turgeman, Sami 226

Varble, Derek 25

Wagner, Abraham 190

Wallach, Jehuda 24, 25

Warford, Jim 142

Weizmann, Chaim 64

Werbel, Jehuda 13

Wickman, Michael 63

Wingate, Orde 11, 15

Wolfson, Rafi 226

Wolf, Szmul 77

Wolski, Jarosław 138

Yoffe, Shlomo 150, 153

Zaguri, Aszer 202

Zaloga, Steven 82, 94, 102, 111

Zarhi, Cur 216

Zeira, Elie 68

Zimmerman, Josef 76

Zohar, Awraham 42

Zucker 71

Zwoliński, Stefan 72

Żabotyński, Ze'ew 74